

MÁRKUS BÉLA

A lelkileg független

– avagy helyes egyensúlyérzékű ember

Nyugati vártán több mint nyolcadfélszáz oldalnyi, kétkötetes gyűjteménye – ahogy a fontos tényeket és a lényeges jellemzőket összefoglalva az előszó írója, Szabó Zoltán életművének bizonyosan legjobb ismerője, hagyatékának legméltóbb gondozója, András Sándor állítja – az emigrációban keletkezett, és különféle lapokban, folyóiratokban, kötetekben megjelentetett, valamint rádióadásokban elhangzott írásait tartalmazza. Az egész, az emigrációban közreadott munkásságát, hozzáértve a könyvet, amely a *Nyugati vártán* harmadik részének is tekinthető, a forradalom 50. évfordulója alkalmából megjelent 1956. *Korszakváltást* – mindez együtt, a bevezetés értékelő-ajánló szavai szerint is eleven cáfolata az itthon egykor „leereszkedően” vagy inkább álszenten sajnálkozva híresztelt állításnak, miszerint a Magyarországon mind szociográfusként, mind közíróként oly termékeny alkotó „tehetsége elapadt” odakinn, a hontalanságban.

Az írásokat röffel, az életműveket colstokkal mérők sem kicsinyelhetnék hát a teljesítményt, de nem akadhatnának fenn azok sem, akik a pálya központi tényezői, meghatározó jegyei s ezek szerves összetartozása alapján mérlegelnek. A bevezető írója s egyben a kötet szerkesztője Szabó Zoltán gondolkodásmódját, szemléletét Bibó Istvánéval összevetve abban látja kettejük különbségét – noha mint egymást kiegészítőket Dioszkurosoknak nevezné őket –, hogy az utóbbi elméleti ember, az általánosságok vonzásában, az előbbi ellenben a partikularitásoké, gyakorlatias dolgok figyelemmel kísérője és elemzője. Bibónál az állam, a társadalom, az ország dolga áll az első helyen, Szabónál a nemzeté, a közösségé.

(*A „kommunista szocializmus” mint „rák a testen”*) A kötet néhány dolgozata, mindjárt például az első, a „Fehérek közt egy európai”, aztán az utolsó egyike, a „Hungarica varietas (Korkép 1974-ből)”, de mások is azt sejtetik, hogy e területek, szerveződések és ügyek világos, egyértelmű elválasztása a szerző számára is nehéz, sőt talán megoldhatatlan feladat lett volna. Mindkét írás a lényegét illetően azt veti föl, az előbbi Salvador de Madariaga, spanyol költő, volt kultuszminiszter és követ egyik nyílt levelét, az utóbbi Cs. Szabó Lászlónak egyik tanulmányát széljegyzetelve, hogy a „szovjet kommunizmus kialakulása”, a „szovjet rendszer” kiépülése a kelet-európai térségben országok, nemzetek sorsát pecsételte meg. A szociális gyakorlat és elvek átalakításának kóros következményeit veszi számba az egyik, az „államrendőrség” szerepéről tárgyilagosan állítva, hogy a hatalom ellenzékét olyan koncentrációs táborokba zárja, amely „alig valamivel jobb egy tömegsír előszobájánál”. A másik írásban idézett szerző csak fölerősíti, újabb érvekkel támogatva az *Együttélés és szóértésben* hangoztatott véleményét. E szerint el fog lehetetlenülni annak az országnak a gazdasága, amely a termelést „primitív” módon három részre osztja, a mezőgazdálkodást és a könnyűipart a nehézipar „jobbágy-szolgálatára” parancsolva. Ehhez a „Hungarica...” idézte dolgozat, Cs. Szabónak az *Új Látóbatárban* megjelent, Németh Lászlót köszöntő írása annyit tett hozzá – az *Utazás*

című dráma kapcsán és ürügyén –, hogy Lenin hatalomátvétele csak elmélyítette a cári zsarnokság „jó néhány sötét hagyományát”. Majd az elismerés kemény bírálóba fordul: e szerint 1917 és ’30 között „kísérletező nép volt az orosz, egy világ tanulhatott tőlük” (nem teszi hozzá, milyen áron), ezt követően viszont „leírhatatlan, mit fojtottak, tüntettek és pusztítottak el”. Hogy kik? Nyilván a cári rendszerrel való folytonosságot akarja jelezni, s nem a tapintatát bizonyítani, amikor a „csinovnyikokat”, a Gogol szatíráiból jó ismerősöket teszi felelőssé, mondván – súlyosbítva, amin enyhíteni látszott –, hogy a „maiak méregtömlője teltebb, fecskendője gyilkosabb”.

Ha egyszer is kétely merülne föl, hogy a szovjet rendszer megítélésében Szabó Zoltán osztja-e, akivel párszor együtt szerepelt emigrációs tanácskozásokon, Cs. Szabó László véleményét, a kétség sokszorososan elosztható volna. Bár ő nem mondja ki, mint a társa-barátja, szinte tételszerűen, hogy „Magyarország megszállt terület mindaddig, amíg kommunista egypártrendszer van uralmon” – az uralkodás módjáról ugyanúgy vélekedik. Talán az emigrációs léttel együtt járó közvetlen tapasztalatok hiánya miatt is választja nézetei kifejtésének azt a formáját, amely a maga felfogásának megerősítésére világhírű írók, teoretikusok gondolataihoz fordul, itt-ott saját emlékeivel, régebbi személyes élményeivel adva hitelt szavaiknak. A nem skolasztikus módon hivatkozott tekintélyek: Bertrand Russell, George Orwell, Aldous Huxley.

A Nobel-díjas filozófus az első. Vele mellesleg 1956 októberében megjárja: amikor mint Camus-t, Audent, Graham Greene-t és másokat szóra szeretné bírni, hogy nyilatkozzék: a magyarországi felkelés forradalom szocialista és haladó tartalommal – Russell nemet mond, a világpolitikai és a közel-keleti helyzetért aggódva (ld. *Figyelmező*; két, azonos című írás közül a második). A különc angol bölcselet, aki nekrológot írt magáról, a kommunizmusról is gyászbeszédrel felérő szavakat mondott, mégpedig igen korán, még tán annak születése előtt, egy moszkvai utazást követően, 1920-ban. Miután mintegy hízelgően közölte, a kommunizmusra szüksége van a világnak, mindjárt durvának és veszélyesnek nevezte a moszkvai módszert, a rendszert magát pedig olyannak, amelyik – ismerős gondolat – „kellemetlen módon” hasonlít a cári kormányzásra. De nemcsak arra, hanem a saját hazájában gyarmatosító bolsevik párt az ő indiai kormányzatukhoz is, akik szintén „egy idegen életbölcseletet képviselnek, amelyet nem lehet rákényszeríteni a népre anélkül, hogy meg ne változtatnák mindazokat az ösztönöket, szokásokat és hagyományokat, amelyek oly mélyen gyökereznek, hogy kiirtásuk egyértelmű az élet forrásainak kiapasztásával”. „Egyenlőség helyén előjogok, Szabadság helyén Zsarnokság, Bizalom helyett általános Gyanakodás és bajtársi szeretet helyett tépő és rontó gyűlölet” – állítja ki a látélelet Russell, intve arra, hogy a bolsevizmustól mint az emberiséget fenyegető veszélytől akár háború árán is meg kell szabadulni. Szabó Zoltánnak nincs ellenvéleménye – Bertrand Russellt úgy látatja, hogy akár csak a hivatkozott filozófus, ő is nyomon követi „a szocializmus degenerálódását”. Ahol a fogalomhasználat pedig – bolsevizmusnak és szocializmusnak közös nevezőre hozása – okot adhat ha nem is vitázó, de kiegészítő, árnyaló megjegyzésekre.

Még hozzá a „Tizenkét feljegyzés (George Orwellről)” egyikét, a legelsőben foglaltakat követve. Eszerint az 1984 írója számára a spanyol polgárháború jelentette a fordulópontot, innentől kezdve lépett fel, közvetlenül vagy közvetve a „totalitarizmus ellen”, ugyanakkortól azonban – teszi hozzá a feljegyzések szerzője – „az én felfogásom szerinti demokratikus szocializmus érdekében”. Hogy Orwellt csakugyan a marxista milíciában

szerzett élményei – a legelhanyagolhatóbb: fegyvergyakorlatok nincsenek, de névsorolvasás, szabályszerű, van – befolyásolták-e döntő módon? Vagy más miatt nem csatlakozott, amit Koestler említ, a Nemzetközi Brigád „áltestvériségéhez”, mi több, a sztálinistákat egyenesen ellenforradalmároknak minősítette? Továbbá hogy az *Állatfarm* valóban az orosz kommunista (bolsevik) párt rövid története-e, állatmesében elbeszélve – mind ez, bár a sztahanovista lovak és az éltojó tyúkوك vagy a disszidens kacér csacsi is ropant érdekesek, mégis másodlagos Szabó Zoltán fogalomkészletéhez, szóhasználatához képest. Vagyis hogy felfogása szerint a szocializmusnak van olyan fajtája, amelyik nem taszítja el magától – vagy ahogy a hetvenes-nyolcvanas évek hazai közbeszéde tartotta, nem fosztóképzőként szerepelteti – a „demokratikus” jelzőt. A másik fajtája viszont más jelzőt vonz: a „Kenyéren és vízen” a hidegháborús állapotról, illetve kialakulásáról elmélkedve azokat az írókat veszi sorra Gide-től Malraux-n át Silonéig, de köztük Orwellt is, Koestlert is, kinek-kinek a „kommunista szocializmus” volt „a maga Kronsztadtja”. Lázadásuk, intellektuális szembefordulásuk két legdöntőbb kiváltójának a spanyol polgárháborút, majd a német–orosz megneemtámadási egyezményt nevezi meg. Az „irodalmi reagálások” esetében a moszkvai perek és a koncentrációs táborok „tapasztalatanyagá”-t. Az igazából egy *Kortárs*-beli dolgozatra reflektáló dolgozat, másoké mellett Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című memoárját is elemezve azt hangsúlyozza, hogy ami Szászékkal történt, „nem pusztán törvénysértés volt, szocializmus címén, hanem egy rendszer szerves s időnkint elsőrendű alkatrésze”. Akár a koncentrációs táborok – oszlat el minden félreértést, hárít el minden szépítő szándékot –, amelyeknek a „teljesítménye jó előre be volt iktatva ötéves-tizenöt éves tervekbe is”.

A rendszerszerű erőszak történetét a Huxley-val közvetlenül és közvetetten foglalkozó írások egyrészt egészen a XVI. századig vezetik vissza, másrészt viszont párhuzamot vonnak a XX. század diktatúrái között. „A miniszter és az ördög” az írónak azt a „remekmű”-vét, amely XIII. Lajos idején játszódik, Loudun városka papja és Johanna apácafőnöknő történetét elevenítve fel, az elemző mintha csak politikai-ideológiai nézetei kifejtésének lehetőségei miatt venné a kezébe. Mintha a louduni ördöghistória legfőképpen arra volna hivatott, hogy bizonyítsa, a kereszténységben fel-feltámadt „boszorkánycsináló szemlélet” „korunk materialista rendszereiben a társadalmi rend motorja s az uralom pillérje lett”. Maga a történet váza – nyomatékosítja – ezért lehet „rendkívül hasonló egy-egy moszkovita per alapszerkezetéhez”, ám nemcsak ehhez, hanem „a náci uralom alatti élethez” vagy amaz életformákhoz is, amelyek az „újonnan kommunista uralom alá került országokban alakultak ki”. Fasizmus, hitlerizmus és sztálinizmus egy sorba állítása annak a meggyőződésnek a kifejezése, hogy a társadalmak életében mindhárom olyan súlyos károk, betegségek okozója, mint „rák a testen”. A másik, Huxley-t a *Máter Johanna* című lengyel filmmel kapcsolatban idéző cikk ugyanezzel a kórokozóképpel él, és bár a forgatókönyv egy lengyel szerző műve alapján készült, mégis az angol regény függelékében szereplő gondolatot hangsúlyozza. Nevezetesen, hogy – és ismét sorolja – a fasizmus, a hitlerizmus és a sztálinizmus „működtetésében” a tömeg, azaz a sokaság, „amely feloldja az egyéni felelősségérzetet: a rák társadalmi megfelelője”.

(A „demokratikus szocializmus” és „populista felfogása”) A *Nyugati vártán* szerzőjét személyes élményei kevésbé befolyásolják, hogy ha kevésbé következetesen is, de azért rendszeren különbséget tegyen a szocializmus kommunista, illetve demokratikus formái között. Emlékei közül talán csak egy van, amit részletesebben és két ízben is felidéz – ez

egy Bibó-tanulmány *Valóság*-beli közlésének a históriája –, máskülönben megelégszik néhány epizód felvillantásával vagy az afféle karakterológiával, ahogy például a magyar kommunista vezetőket leírja. A „Batthyány-sorsban” festi le Rákosit, Révait és Gerőt, Nagy Imrével együtt azokat, akiket a Szovjetunió „párt- és országszervezésre Magyarországra eresztett” – a legnagyobbaknak az elsőt, a legérdekesebbnek a másodikat, a legfanyarabbnak a harmadikat látta, a negyediket pedig az különböztette meg tőlük, hogy őszinte volt. Nem jellemezte, csak a többieket „a zordon és marcona kedvesség, farkasok magakelletése”. A Batthyány-sorsra jutott miniszterelnök személyiségében valami megnyugtatót fedez fel, utólag is. Miközben pedig találónak, igaznak tartja rá nézve is, amit Horváth Mihály a mártír elődjéről írt – „a hon meleg szeretete mellett az óvatos eszélyesség, a lovagiasság s jog, igazság és törvényesség szilárd érzete mellett a mérséklet volt a fővonás” –, aközben egy szóval sem keres mentséget a „kötelező képzetek rendszeré”-t működtetők „uralmi gyakorlatá”-ra. De vádolni-vádaskodni sem kezd – a tanulmányokban, emlékezésekben két terület körvonalazódik, amelyen sokkal fontosabb számára az eligazodás és az eligazítás, mint az indulatok felverése s levezetése.

A népi mozgalom az egyik, 1956 forradalma a másik.

„A populizmus kérdéséről” szokatlan módon tán, de összekapcsolja őket. Arról elmélkedik, hogy a sztálinista esztendőknél volt köszönhető az, ami a „poszt sztálinista periódus”-ban – vagyis, feltételezhetően, az egykor „új szakasz”-nak mondott pár évben, 1953 és ’56 között, majd ez után – történt, nevezetesen: a népi utópia fölvázolójának, Németh Lászlónak a gondolatai csábítóbbak lettek, mint megírásuk idején. A minőségi forradalomról, a kert-Magyarországról vagy a városiasodás kérdéseiről hajdan kifejtettek mintha ekkor lettek volna értő fülekre. És mintha ekkor lett volna hajlandóság elfogadni a szocializmusnak azt a fajtáját, amely a magyar népi irodalomban jelentkezik, ám amelyet – teszi hozzá óvatosan – épp olyan nehezen lehet meghatározni, mint a szocializmusnak a brit Labour Partyban, azaz a munkáspártban jelentkező formáját. Aztán pedig nagyon is határozottan jelenti ki: „a szocializmus populista felfogásának alapvetése megmarad” – nincs mit visszavonni, kivált megtagadni azokból a „forradalmian szocialista tervek”-ből, amelyek a húszas évek „szikkadt” konzervatizmusa után a magyar vidék urbanizálását a geográfiai adottságokból kiindulva az „alulról kifejlődő és helyileg változó decentralizált önkormányzatok útján” akarták megoldani.

Szilárd hite – az *Irodalmi Újság* 1958. január eleji számában közölt „Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről” szerint –, hogy az első világháború óta egyetlen valóságos szellemi forradalom volt, a népi forradalom, amelyik abból a felismerésből indult ki, hogy az európai társadalomfejlődés beéréséhez, azaz a felzárkózáshoz a parasztléte korlátainak lebontásán, mindenekelőtt a földreformen keresztül vezet az út. Forradalmi volt ez az elképzelés abban is – fűzi hozzá, egyelőre nem árulva el, mire, merre céloz –, hogy az új szempontjait „nem Magyarországra alkalmazta, hanem Magyarországon kereste”. A cél és a célszemély megnevezését késleltetve előbb három olyan különböző szellemiségű és státusú férfiúra hivatkozik, mint Babits, Szekfű Gyula és Jászi Oszkár, állítván, mindannyian a népi politikában látták a reményt „olyan magyar megoldásra, amely nem osztályfogalmazásban nemzeti, dogmátlanul szocialista és magyarul emberséges”. Még mindig halogatva a direkt beszédet, József Attila felé kanyarodik el, aki szintén „erre felé”, a népiek irányában keresett vigaszt, belefáradva „a marxista és freudista okoskodásokba”. Ezután már az ellenlábás megnevezése következik, Révai Jó-

zsef, illetve az általa képviselt ideológiáé. Ennek képviselői – ismétli meg más szavakkal, és nem kevés iróniával, a korábban mondottakat – úgy tartják, hogy a népiek „nem tudnak tudományosan gondolkodni, vagyis nem valóságot igazítanak elmélethez, hanem szemléletet alakítanak ki a valóság elemeiből”.

A Tamási Áronról készült portré, a „Tenger és tengerszem” kiterjeszti ezt a vélekedést. Ki egyfelől azokra a „polgári baloldali széplelkek”-re, akiknek az arcképfestő szerint egyenesen érdekük volt annak elfelejtése, hogy az *Ábel* szerzője „székelyül az általánosan emberit, s gyakorta a racionálisan európaiat fejezi ki”. Másfelől azokra a „rosszhiszeműekre” céloz, akik a parasztságról hallva „eleve az orrukhoz kaptak”, merthogy a magyarság legnagyobb és legszegényebb rétegének „társadalmi jelentőségét szaglószerzővel értékelték ki”. Ott voltak aztán, Révai hivatkozásainak alanyaiként tán, a „munkásforradalmárok”, többségük gondolkodása ugyancsak „ködépitmény” volt. Ködépitmény, de a fentebbiek szerint: tudományos, hiszen „nem a magyar valóság ismeretén alapult, nem is ehhez igazodott”. „Korhadat általánosítások”-ból épült – ahogy a Veres Péter (1897–1970) felvetései között szerepel, ismétlődve –, kiindulópontjai a magyarországi valóság szemügyre vétele helyett „a hindut-négert-arabot egy kalap alá söprő kopott és kegyes általánosítgatások”. Közéjük veszi, már csak azért is meglepő módon, mert Eötvös Józsefről, Bölöni Farkas Sándorról és Gorove Istvánról értekezve („Emberség és reform”), a Voltaire szótárából hiányzó humanizmus fogalmát, illetve a humanistáét, akit – azonosítja a másutt már leplezett rosszhiszeműt – a szaglószerző tett azzá. A harmincas évek levegőjében ez az ember(fajta) nem bírta a parasztszagozt, de a proletárét sem, mondja. A humanisták közös vonása volt, hogy a gondolatnak tulajdonítva elemi emberi jelentőséget, szívesen feledték, az embernek van keze, lába, emésztése s így az éhséget is ismeri jelentős tömegeiben – folytatja, ironikus modorban, de hogy a kiemeléssel a folyóiratra célozva-e, kideríthetetlen. Sommás közlése: „a humanista olykor olyan ember, akit a humanizmusban rejő szellemi lehetőségek gyakran távol tartanak az emberi valóságoktól. Ahogy – toldja hozzá – a szocialista is sokszor olyan ember, akit a szocializmusban benne rejő szellemi lehetőségek távol tartanak a társadalmi valóságtól.”

A múlt hangjait a jelenével – sőt, talán a jövőjével – visszhangoztatja itt. De ezt teszi akkor is, amikor a népi mozgalom két eredendően és hitelesen „magyar alkat”-áról beszél, s arról, hogy ezek, a Petőfi-alkat, illetve az erdélyi az idők során váltották egymást. A költőre ütő 1937-ben, a Márciusi Front „pontozatai”-nak meghirdetése idején és 1945 elején került felül, az erdélyi, a Fráter György nevéhez kötődő a háború alatt, Rákosi „fordulatának” éve, azaz 1948 és 1957 után. A forradalom évében a kettő együtt jelentkezett, vélekedik. A jelen, folytatja, inkább a Fráter György-i realizmus érvényesüléséé, a jövőre nézve pedig – jósol – „Petőfi meg nem alkuvása ígérkezett”.

A népi mozgalom, illetve az 1956-os forradalom tárgyalásmódjának és értékelésének különbségei a továbbiakban főleg abból adódnak, hogy az előbbi útjának felvázolásakor az eseménytörténet mellett, a falukutatás eredményeinek vagy a *Magyarország felfedezése* sorozat könyvtárra szaporodó köteteinek számbavételével együtt, olyan jelentős írói életpályák bemutatása is színezi-gazdagítja a képet, mint Tamásié, Németh Lászlóé, Veres Péteré vagy éppen Illyés Gyuláé, Sárközi Györgyé, Darvas Józsefé, másoké. ’56 öszele szerepének, jelentőségének megítélésében, jellegének meghatározásában viszont jóval kevesebb forrásra támaszkodhatott, s nem föltétlenül az emigrációs bezártsága miatt. Hiszen éppen egy szintén önkéntes száműzetésben élő barát, Révai András elemzésére építve fogadja el és szeretné elfogadtatni a forradalom szakaszokra tagolását, és a hozzá-

juk kapcsolódó ideológiai-politikai jellemzőket. „A hűség kérdése” – ad nyomatékot, már a címbeli határozott névelővel is, közös véleményüknek, határozottan állítva, hogy tévednek, akik a forradalomból egyedül a szabadságharcot hangoztatják, és nem akarják tudomásul venni, hogy az tíz hétig tartott, négy egymástól elkülöníthető szakaszban, október 23-ától január elejéig. Az első kettővel kapcsolatban aligha akad vitatni való, a szovjet erők második támadásával kezdődött, november 11-ével véget érő harmadik szakasszal sem más a helyzet, a leghosszabb, a negyedik, a passzív ellenállásé, a megszálló orosz (szovjet) erők és a munkástanácsokba tömörült magyar munkásság közti küzdelemé azonban további disputa tárgya lehetne. Az hű a forradalomhoz, aki mind a négy periódushoz hű – e tételmondathoz társul, mintegy appendixként, a máshonnan már ismerős gondolat a kommunisták (vagy: sztálinisták) által nevelt ifjúság szerepével összefüggésben. Így hangzik: „Az olyan ember, aki a magyar forradalomnak csak a liberális jellegét hangsúlyozza, de szocialista alapjairól és progresszív lényegéről szívesen feledkezik, abban gyanús, hogy nem a forradalom formálta őt, hanem ő formálja a forradalmat... Aki a zászlók piros-fehér-zöldjéből csak a fehérre esküszik, vagy éppen a zöldet magyarázza félre, s a pirosat felejt: nem hű a forradalomhoz.”

Hadakozni is kész, persze, papíron vívva ütközeteket, igaza mellett, a teljes igazság kibontása érdekében. Ellenfelei között van megnevezetlen, számos és egy megnevezett, neves, kit korábban „a pörölyös mondatok sármelléki Hephaisztosz”-nak mondott s hozzá még „óriás tehetség”-nek: Németh László. 1958-ban, az *Irodalmi Újság* legelső számában a forradalomról elindított vitához hozzászólva előbb annak a benyomásának ad hangot, hogy lehet bármennyire színvonalas az egész, ha értelmetlen, mint volt – másutt is hivatkozik rá – a háborús időkben a *Magyar Nemzet* hasábjain Pethő Tibor és Németh László között a kiegyezésről folytatott polémia. Most olyan érzés támadt benne, írja – senkit megbántani nem akarva, mindenkit önvizsgálatra indítva –, hogy „ki-ki elveinek magasára emelkedőben ösztöneinek mélyére süllyed”. S mi másban mutatkozhatna meg ez a süllyedés, mint a kommunisták ösztönös elítélésében? Aki a sztálinizmus gyakorlata ellen 1956 nyarán a leninizmus tételeivel harcolt – emlegeti fel a Petőfi Kör vitáit is a „Táptintatos taglalás” –, az úgy lehet, „többet tett az egypártrendszer bukásáért, mint az olyan ember, aki 'egyik tizenkilenc, másik egy híján hús' alapon kommunisták antisztálinista mozgalmait a cseberből vederbe törekvés jelének tekintette”. A nyilvános vitán túl a londoni magyarok körében, a Westminster Cathedral Hallban tartott megemlékezés is az ellenvéleménye kimondására ingerli. Már az visszatetszést kelt benne – másutt is, azaz visszatérően kifogásolja ezt –, hogy oly tüzetesen vázoljuk százados bajainkat, holott, ajánlja, La Rochefoucauld-ra kéne hallgatnunk, aki már Zrínyi korában intett, „mindnyájan könnyen viseljük el a mások szenvedéseit”. Azt pedig végképp nem hagyhatja szó nélkül, hogy az amúgy „szerkesztetlen és kommentárjaiban fölületes” film, a *Budapest lángokban* bemondója az október 23-ai „pontozatokból” csak a liberális követeléseket mondja el, „a szocialista követeléseket felolvasatlanul hagyja”. Folyamatban van az a „perverz öszjáték” – szűri le a tanulságot –, amely „a bárgyú kommunista és ugyancsak bárgyú antikommunista propagandát mindenkor összefűzte”, vagyis hogy „amit az egyik magasztal, a másik rögtön gyalázni kezdi, és fordítva”.

Németh László véleménye, akinek a munkássága és az alkata írt sorsa a *Nyugati vártán* legszellemesebb esszéinek ihletője, a mindmáig s egyre élénkebben vitatott drámája, az *Utazás* kapcsán kerül terítékre. Ha a darab, a maga számos elő- és utóiratával,

mint Szabó Zoltán állítja, kortörténeti adaléknak páratlan, akkor ugyanez áll az ő „Németh László utazása – Utas és külvilág” című tanulmányára is. Hogy úgy látja, a mű „eddig elképzelhetetlen szókimondással tárta fel” a Moszkvába kiránduló embert körülvevő „rideg és gyanakvó ellenségességet s ugyancsak rideg és gyanakvó követelőzést”, érzékeltette „a magyar–szovjet viszony lehetetlenültségének fokát” – ez a vélekedés, a látószögnek ez a kiválasztása sem következik pusztán az emigrációs létből. De az sem, hogy – már nem a dráma, hanem a vele kapcsolatos írói interjúk kapcsán – mintegy helyreigazítja a nyilatkozót, pohárköszöntőt mondót, illetve furcsállja, a *Literaturnaja Gazeta*-beli közlésre célozva, hogy a „neki megfelelőt nem megfelelő helyen akar kimondani”. Humorát s ötleteit csillogtatva azt is hozzáteszi, értelmes ember nem várja semmilyen magyar írótól, hogy „egy moszkvai fogadást wittenbergai kapunak nézzen, ahová a forradalom hitvallását kiszögezi” – de az ellenkezőjét sem várja. Azt ugyanis, hogy tévesen állítsa – büszkén-e, hivalkodón a polemizáló nem firtatja –, frissiben is rosszul emlékezve a következőket: a „forró napok alatt” az ő cikkei voltak az egyedüliek, melyek a polgári demokrácia ellen küzdöttek, és a Szovjetunió népeiről tisztelettel szóltak. Szabó Zoltán a sajtóhibát is beszédesnek tartja – a demokráciát demokrációnak szedték –, igazából azonban azt a hibát hánytorgatja fel, hogy Németh László elfeledkezett arról, amit, a forradalom minden felelős tényezője, a kormánytól kezdve a pártok vezetőin át a munkástanácsokig és a nemzeti bizottságokig hangoztatott: „a demokráciát a negyvenöt utáni népi változásokra kívánja építeni, s nem ezek szocialista tartalma, hanem a totalitárius kormányzás ellen fordul”. A bíráló, mielőtt még végleg leszedné a keresztvizet az utazóról, siet kijelenteni: túlzott jelentőséget tulajdonítani az ügynek badarság volna. Éppoly badarság – sziporkázik, mondva, mutatis mutandis, még a példát sem föltétlenül cseréltetve ki –, mint azoké „a baloldali széplelkeké” volt, akik Szabó Lőrinc egykori, Hitler idején tett meghívásos németországi utazásának jelentőségét túlozták el. „...Úgy megnövelték a maguk fejében – szemléltet, az elfogultság kóros állapotának anatómiai ábráját rajzolva fel –, hogy ennek a napihírnek sikerült arról a szűk helyről Szabó Lőrinc összes műveit kiszorítani.”

(„lelki független ember”, helyes egyensúlyérzéssel?) Az államra, az országra, a társadalmi berendezkedésre értve a *Nyugati vártán* lapjain annyiszor feltűnik a szocializmus fogalma s annyiszor igenlő, nem pedig tagadó formában, hogy felvethető, milyennek minősül Szabó Zoltán szemlélete, szelleme, hite. Őt lehet követni e kérdésföltevésben is, hiszen Bibó Istvánról írva azon töpreng, vajon félrevezető volna-e a „legtürelmesebb magyar”-t (a „legtalányosabb” Németh László) egyszerűen szabadelvűnek mondani. Vagy – nem kerülgetve a forró kását, ahogy a „Könyvről könyvre” egyik alfejezete, a *Csizma az asztalon* szerint a kényesebb témáknál, korántsem öncélúan bár, de Illyés Gyula teszi, a „stílárius sündörgés” tettét hajtva végre – egyenesen szocialistának minősíteni, ami Bibó Istvánnal kapcsolatban is felmerülhet. Kiindulópontja, hogy noha pontatlan volna így fogalmazni, a gondolkodót ezzel a jelzővel illetni, volna alapja mégis. Mégpedig az, hogy a kommunistáknak ő vetette a szemére 1945-ben a „társadalomról való szocialista vízió” nyílt meghirdetésének elmaradását, ő kérte számon a munkáspártokon a „szocialista átalakulásokat”, nem utolsósorban ő emlegette „a szocializmus komoly előnyeit”. Miért esne kisebb súllyal a latba, ha Szabó Zoltán pedig – és éppen a magyar történelem egyik legtragikusabb pillanatában, Nagy Imréék kivégzését követően – szükségét érzi, hogy az előítéletektől mentes, részrehajlás nélküli véleménymondásra figyelmeztet-

sen. Mondván, ha a törvényszegéssel és hitszegéssel meghozott, alattomban végrehajtott és jellegzetesen sztálinista érveléssel indokolt ítélet vasfüggönnyet bocsátott is le „a magyar nép s a jelenlegi rendszer emberei, s úgy lehet, a magyar nép s ama párt közé”, amely az embertelen döntést hozta vagy hozatta, attól még a pártban is „számtalan olyan férfiú van, aki nem szükségszerűen quisling s nem feltétlenül népének árulója”. (Batthyány-sors. *Irodalmi Újság*, 1958. június 15. – a dátum vagy téves, vagy automatikusan követi a lap megjelenési szakaszait, merthogy az esemény, a történelmi gatzett, egy nappal később történt.) Még keményebb és határozottabb a kiállása, amikor Havas Endrét menti föl az *Irodalmi Újságban*, mégpedig a felelős szerkesztő, Faludy György vádjai alól (Jegyzetlapok, 6). Elképedéssel olvasta Faludy *A hamis alternatíva* című írását – üti meg az alaphangot, tényekkel bizonyítva később, hogy a cikk állításai tévesek, hamisak. Azt már nem is minősíti, amit a szerkesztő az egykori jó barátjáról leírt, miszerint 1950 táján Havas volt Magyarország „egyik legkíméletlenebb kommunistája – pusztán gyávaságból”. A földön járó ember Péter Gábort, a Farkasokat és az ávosokat érti a legkíméletlenebbekben – vitázik a jegyzetíró, illetlennek tartva a halálra vert költőt holta után egy jelzővel közjük állítani. Végkövetkeztetését a felelős szerkesztői munkakörre vonatkoztatja ugyan, ám biztosan általános érvényűnek tudja: „zarándoki komolyság, aggályos igazságérzet, politikai elfogulatlanság, intellektuális tisztesség és a mondandó gondos mérlegelése” kívántatik – mondja Faludy lapjában Faludy szemébe.

Ami itt kívántatik, másutt megtalálhatik: Bibó Istvánt nagyjából ezeknek a magatartásjegyeknek vagy a hozzájuk hasonlóknak az alapján minősíti-tartja „lelki független ember”-nek, Széchenyi Istvántól véve a kifejezést, róla véve a mintát. Ám nemcsak róla: többek véleményét és példáját idézi, hogy e ritka karakter lelki szerkezetét feltárja. Bocskayt, a „nyitott szem és csukott száj hőseinek” realizmusa miatt, főképpen pedig tárgyilagosságra törekvését méltányolva a sokszor citált gondolatában: „a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását”. Illyés panaszkodásba váltható véleményét: „aki a helyzetbe belenyugszik, vagy csak egy kicsit is okosan mérlegeli, az nálunk már egy kicsit labancszamba is megy”. Stílus dolgában a német hatásokkal birkózó, ám a *Kisebbségben* Németh Lászlójától szerinte igaztalanul hígmagyarnak neveztetett Eötvös József neve merül fel. A reformkor azon nagy alakjáié, aki – úgy látja – a legtisztábban testesíti meg egy személyben a szépíró és a politikai író. *A falu jegyzőjében* a Hemingway emlegette két írói kvalitás, a részvét és az ironia összefonódására lehet felfigyelni, a *Reform* tanulmányaiban pedig a szakszerű elemzésekre – a kettőben együtt, hirdeti Szabó Zoltán az „Emberség és reform” lapjain, „pompás egyensúly-érzék jelentkezik”. Bibónak mint lelki független embernek a karakterrajzához, meglepő módon, Orwellel is húzat vonásokat, rokonságot feltételezve azzal a típussal, amelyet az angol antiutópista az eretnekekben fedezett fel. „Az eretnek – írta – a politika, a morál, a vallás vagy az esztétika területén – olyan ember volt, aki megtagadta, hogy erőszakot tegyen az igazán, lelkiismeretén.”

A *Nyugati vártán* szerkesztője és összeállítója, András Sándor nyilván nem csak az időrend betartásának kedvéért helyezte a kötet végére, mintegy csattanóként azt az eredetileg magánlevélként íródott, a *Magyar Füzetek* szerkesztőjének, Kende Péternek küldött dolgozatot, amely a lelkiileg független emberek hivatásáról szándékozhatott eszmét cserélni. Szabó Zoltánt talán ez foglalkoztatta és érintette: a hivatás és tőle elválaszthatatlanul a magatartás, a viselkedés. Az, amiből – egy másik levélformát öltő életkép-so-

rozat, a Méray Tibornak küldött, Németh Lászlót búcsúztató „A la recherche” kiemelt gondolata szerint – „a pálya meghatározottsága” fakad. Nem más ez, mint „viadalpár-baj”, az ember magában és magával folytatott küzdelme: lénye két felét, a „természetes ember”-t és az „artificiális”-t, azaz a társadalom csinálta embert hadakoztatja egymással. A párbaj téjé, nyilván, hogy a „lelkében lelkedzőhöz, a maga mivoltát kifejezőhöz” ragaszkodik-e valaki, függetlenül magától a „körülmenyezetségtől, vagy a környezet támaszára, tekintélyére, véleményére számítva igazi önmagától, hajlamaitól próbál függetlennedni. (E tekintetben, a lelki függetlenség mibenlétét nézve, mindegy, hogy az alapvetően morális – és nem esztétikai – megközelítés a *Tanút* tartja Németh László „önmagát kifejező műve”-nek, ami után „nem volt visszaút”, ráadásul a regényírónál a drámaíró, „izgatóbb”-nak gondolja). A Kendének szánt levél a régi Oxford-szótár értelmezését hívja segítségül, és abban a szócikkben lel magyarázatra, amely az Intelligenciáról állítja, hogy „egy-egy nemzetnek (különösképpen az oroszoknak) az a részlege, amely független gondolkodásra törekszik”. Ehhez kapcsolódik, bár nem közvetlenül, a levéltanulmány több kérdése: van-e kreatív intelligencia, betölti-e funkcióját valahol, és mi mindenben kellene függetlenül a gondolkodásnak. Végül, a levélíró szerint is meglehetősen bonyolult kérdés, amely nem kevésbé bonyolultan megfogalmazott, ám bizonytalan kijelentéssé lesz. Ekképpen: „az olyan »hazafiság« például, amely a sok haza közül egyedül egynek a földjéhez vagy közhangulatához, közvéleményéhez vagy ennek egy különvélemény-részlegéhez kötődik, a független gondolkodásra törekvés lehetőségeit vagy eliminálja vagy limitálja, tehát provincializálja, s a predeterminált ellenzékiesség se föltétlenül független gondolkodás előmozdítója, az oppozíció lehet függőséghez szembeállásával kötődő [...] ellenkezés”.

Az 1979 tavaszán keletkezett és 1984-ben közölt levél nemcsak szokatlan, a szerző által másutt németesen mondott stílusával, az elvont fogalmaknak és idegen kifejezéseknek a használatával, valamint ezekből is adódóan, a bonyolult szerkezetével tűnik ki, hanem azzal is, hogy mintegy mellőzi a lelki függetlenség személyes, magatartásbeli tényezőit. Helyettük a hazafiság fogalmával azt emeli ki, aminek térbeli vonatkozásai, helyhez, területhez – a hazához, az országhoz – kapcsolódó jegyei vannak. A kötet címe gondolván is, indokoltan ugyan – hiszen a Nyugat ki- vagy megjelölése eleve feltételez egy középpontot, amelyhez képest ez az égtáj elhelyezkedik –, kevésbé indokoltan azonban az egyéb írásokban hivatkozott emberi példák alapján. Azt nézve például, amit az Illyés által „a magyar szegényparasztság egyik legszívósabb, legönzletlenebb előharcosá”-nak nevezett *Sárközi György* munkássága s élete tanulságának tart: „ki-ki művészi elvfelelő nélkül, vagyis saját érdeklődésének köreiben maradván, korábbi egyéniségéhez, modorához híven lehetett a népi mozgalom tagja”. Ugyancsak őt mutatja, a Sárközi Mártával közös „Pároskép”-ben: olyan jellemnek hatott, „aki kívül áll azon is, amivel egészen azonosul”. A *Magyar Füzet* közölte levél függetlenségképzete talán Révai András magatartásának ha nem is eszményéhez, de példájához áll a legközelebb. Vagy benne ölt testet: „Honvágya nem volt. Hazafias érzelmeket sohase hangoztatott. A hazáért sose ivott. A magyarságért egyedül cselekedni tudott csak... Ő volt az a ritka magyar, akiben a magyarságtudat egyedül kötelességtudat formájában jelent meg. Széchenyi csinált szót... a 'kötelességéber' ember”.

Itt is fölsejlik, ami a Goyáról és Teleki Lászlóról készült közös portréban („Amit mi elviseltünk, emberek”) egész világossá válik: Szabó Zoltánnak legbensőbb ügye, legsze-

mélyesebb gondja, hogy emigrációs környezetben miképp teremthető meg a lelki függetlenség. Hogy Sárospatak neveltjét, Fogaras követét, a Batthány-kormány párizsi képviselőjét, majd Világos után a menekülés nélkül emigránssá lett férfit, nem utolsósorban a *Kegyenc* íróját magához mindenki másnál közelebb állónak, rokon léleknek tartja, azt akár egy véletlen elszólásnak vélhető megjegyzése is elárulja. Nevezetesen, hogy a politikus-író diákéveit emlegetve egykori iskoláját azzal dicséri, hogy az „jó egyensúly-érzékű embert nevel” – s ez a dicséret erősen emlékeztet Illyés Gyula szavaira, aki éppen őt, Szabó Zoltánt nevezte valamikor „helyes egyensúlyérzékű barátjának”. Nyilván a szélsőséges megnyilvánulásoktól való tartózkodása, megalapozott és magabiztosan nyugodt véleménymondása miatt. Az Illyés-darab, a *Különc* valóban furcsa hősét, Kossuthot a törökországi vesztegzárból kiszabadítani segítő, Haynaut párbajra kihívó Teleki a *Nyugati vártán* szerzője szemében azért lehet a Széchenyi-féle lelki független személy megtestesülése, mert az artificiális ember benne sem győzi le a természetit, lelke meghatározóbb, mint „körülmenyezettsége”. Karaktere, sorsa összegzése: „Az ilyen ember a számkivetettséget aligha érezhette személyes szerencsétlenségnek. Az ilyen embernek, különösen ha arisztokrata, két hazája van. Az egyik a földrajzi: az ország. A másik: a hivatás, amely ehhez az országhoz fűzi; a teendő: ami ezért az országért reá marad. Ha ezt – elvekből elalkudás nélkül – saját pátriájában nem láthatja el, akkor ott érzi magát otthonosan, ahol elláthatja. Vagyis külföldön. S külföldön ott, ahol a legbennfentesebb, vagyis legtöbbet tehet.” A leírás látszólag objektív jellemzés. Teleki Lászlóé. Pedig szubjektív vallomás. Szabó Zoltáné.

(*Emigrációs örbely, erkölcsi igény*) Aki az „Emlékek és élmények”-ben, Németh László politikai és taktikai magatartásának mérlegét vonva meg – és az 1936–46 közötti esztendőkre nézve kedvezőtlennek ítélve azt – maga játszik el a gondolattal, „ostoba alternatívát” állítva fel, hogy homo politicusként kit választana, az *Izony* szerzőjé-e, aki Kárász Nelli „hugenotta szilárdságában” a saját erénnyé növelt tulajdonságait rakta össze, vagy Bibó Istvánt. Döntésének indoklása – hogy „természetesen” az utóbbit – a hontalanság, a számkivetettség területéről visszavezet a moralitására, meghagyva a példamutatás esélyeit. Az erkölcsnek – fejtegeti, axiómaszerű megállapításokig jut el – a felelősségtudó és mértéket tartó gondolkodás politikai téren magasabb foka, mint az, „ha valaki azért is kifizíti magát a pattanásig, hogy magánkörülményei pontosan megfeleljenek magatartás-igényeinek”. Művészi vagy vallásos igény az ilyen, mondja, ami véleménye szerint az író „politikai tartásán” mindig inkább rontott, semmint javított.

Túl azon, hogy sorra veszi a napjainkig hangoztatott vádakait, annak ajánlásáig jut el, hogy kötve higyének tételeiben és téziseiben, „pompás stimuláns” lehet mindegyik, de gyógyszernek ne nézzék őket. A vádak, elmarasztaló vélemények között szerepel nála is a Gömbös Gyulával való tárgyalásokba bocsátkozás – amit hibának is csak annyiban mond, hogy „eleve rosszhiszemű ellenfelek kezébe adott fegyvert” – és az 1957-ben kapott-elfogadott Kossuth-díj is. Kádárék őt választják ki kivételnek szabályt erősíteni, holott nemcsak őt, hanem Szabó Lőrincet, Fülep Lajost, Kodály Zoltánt, Medgyessy Ferencet és más jeles művészt is. Aligha az információk hiánya fogalmaztatta vele – igen kivételesen – ezt az egyoldalú, jó indulatúnak biztosan nem mondható véleményt. Hiszen hasonló méltánytalansággal vonja meg a „legművészbibbi írását” szerinte a „Kapások”-kal alkotó Németh 1936 és 1946 közötti politikai, taktikai magatartásának mérlegét is. Sok okból tartva kedvezőtlennek azt. Hogy részt vesz az Új Szellemi Frontban, de nem vesz részt a forradalmibb Márciusi Front-

ban. Hogy a Parasztpártot nem segíti. Hogy – rója fel azokra az időkre nézve, amikor a talán Illyés jegyezte bonmot szerint Némethnek üldözési mániája volt, holott tényleg üldöztek – a „belső emigráció” egy fajtájában él Hódmezővásárhelyen, akár később, Rákosi egyeduralmának évei alatt. Szabó Zoltán, az érték- és jellegszembesítő elemzési módszereiben, a lelki szerkezet működésének vizsgálatában, a domináns jegyek fellelésének igyekezetében következetes karakterológus értetlenül áll Németh László írói karaktere előtt. Máskülönben nem tartaná úgy, hogy a „nagy ember” ott tévesztett utat a *Tamú* után, ahol „utópista helyett regényírórt csinált magából” („Könyvről könyvre”).

Bonyolulttá teszi a helyzetet, hogy – a *Gyászról*, a *Bűnről*, az *Iszonyról* írottak ismeretében – Szabó Zoltán az esztétikai értékek iránt egyáltalán nem érzékeny. Érzékeli őket, csak nem becsüli. Vagy nem eléggé becsüli, legalábbis a morális értékekhez képest. Úgy tűnik fel azonban, hogy itt is tévúton jár, amikor még azt is jobbára a *Debreceni káté* szerzőjének számlájára írja, amihez vajmi kevés köze volt, lehetett: a Magyar Élet kiadó tevékenységét. A csoportosulás, amely a szerkesztőség körül kialakult – „elsősorban Németh László köpönyege alatt” –, tisztessége ellenére is tévedés volt. Ráadásul fölösleges is volt, szerinte, a népi származású írók „minden szedett-vedett írását kiadni”. Hogy ehhez az egészhez a „Sznobok és parasztok” egykor egyenesen ócsárolt esszéistájának mi köze, a véleményfogalmazó utólag sem latolgatja. Megtehetné pedig, hiszen egy másik esszéjében köpönyeg helyett vezéregyéniséget említ – hogy Veres Péter lett volna az, akit a „forradalmivá radikalizálódott” népi mozgalom „idegközpontja”, a *Válasz* volt gárdája, pontosabban ennek egy a Magyar Élet folyóirat és könyvkiadó köré tömörülő töredéke maga elé-fölé emelt, ám ő „szemet hunyt, ha parasztradikalizmus, származási alapon, antiszemitizmusnak értelmezhető formában vagy szomszédságban jelentkezett”. A kissé körülményeskedő előadásnak határozott vélemény a vége, felkiáltójellel zárva: „A *Magyar Élet* nem a *Márciusi Front* és a *Válasz* folytatása volt!” Még ha – egészít, enyhít – Püski Sándor könyvkiadóként irodalomtörténeti fejezetet érdemlő szolgálatokat tett is, „közösségszerű közönséget szervezett” sötétedő időben. Ahonnan e sorok valók – *Veres Péter (1897–1970)* –, arról az írásról éppúgy elmondható, amit Sütő András „Perzsák” című esszéjéről, a fokozás stilisztikai eszközével élve, Szabó Zoltán állít: nemhogy a száz, de az ötven legjobb magyar esszé között volna a helye („Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk”). A személyes emlékek egész sorát felvonultató Veres Péter-portré oly magasan indít – „Akkor láttam utoljára, amikor Magyarországot” –, hogy nem csoda, ha a stílus a tények talajáig aláaláereszkedve a hűvös tárgyilagosságig vagy a humor színeit megcsillantva, még ennél is távolabb jut el. Efféle jellemzések futnak ki ilyenkor a tolla alól: az alkotó „folytatta örökös tevékenységét, a lankadatlan eszmélkedést, amiben gondolkodást okoskodás terel elmélet irányába”. Vagy: „A portáján nagyobb volt a rend, mint gondolkodásában. Annak tudatában, hogy szegények és elnyomottak útjait járja, tiszta lélekkel tévedt el az eszmék hegyvölgyeiben.” Vagy: „Tudott járni a szennyvizeken, nem igazán látta az ör-

(Fotó a családi archívumból)

vényeit.” Vagy – és számtalan gondolat, példa kínálkozna még. A helyes egyensúlyérzék azonban arra indít itt is, hogy a *Számadást*, különösen a háborús állapotok ábrázolása miatt a világirodalom legjobbjaival vetekedő műként jelölje meg, hogy elbeszélései, regényei olvastán az az ősi paraszterzés fogja el, vagy jusson eszébe, amit Szegeden, a „népmegismerési mozgalom” iskolájában Buday György, Ortutay Gyula „globális szemlélet”-nek keresztelt el, s aminek Hemingway regényében fedezi fel a halászváltozatát.

Aggályos igazságérzet, a mondandó gondos mérlegelése, intellektuális tisztesség – olyan, ha máshonnan nem, az *Irodalmi Újságból* ismerősek, amelyek megléte a *Nyugati vártán* lapjain szinte magától értetődő. Azzal a politikai elfogulatlansággal együtt, amit szintén követelményként fogalmazott meg, és amit a maga gyakorlatában követett is. Bizonyosságul előbb egy 1957-es cikke, az angliai táborokban tartózkodó magyarok tájékozódását segíteni siető lap, a *Magyar szó* indítását beharangozó: „Korábbi magyarországi rendszerekhez vagy pártokhoz nem húzunk – figyelmeztet –, s a nemzeti egységet abban a szellemben kívánjuk szolgálni a külföld magyarjai közt, amelyet odahaza a forradalom teremtett meg.” Aztán a „Táptintatos taglalás” diagnózisa, szintén ezekből az időkből: az új menekültek között már jelentkezik az a „gondolatmegbetegedés”, írja, amely eddig minden emigrációt megrontott. Kórisméjét másutt is rögzíti: ki-ki az emlékeivel gondolkodik, jövőjét múltjával határozza meg. Így lehet – fog bele, futtában, egy történelmi áttekintésbe –, hogy a Károlyi-emigráció több tagjának meggyőződése szerint aki Magyarországon 1919 után megélt, az horthysta, „s alkalmasint ’hitlerista’ lett”. A ’44–45-ös elvándorlás képviselői az otthon vagy „hátramaradt”-ban muszkavezetőt, kommunistát, de legalább társutast láttak, s még a ’47–49-es emigrációból is voltak olyanok, jelenti ki, „akik egy ideig azt hitték, a szüntelen balról jobbra tolódás ideát éppoly kötelező, mint a jobbról ’balra’ tolódás odaát”. „Ilyen elképzelésekből fakad az a balítélet – összegez a lelki függetlenségre nemcsak törekvő, hanem azt meg is valósító ember –, hogy az emigrációs hazafiság értékmérője és ismérve: a szabvány antimarxistaság hangossága és régisége”. Mind Magyarországon, mind az emigrációban káros az olyan szemlélet – mondja határozott hangon –, amely a forradalom fogalmát és a kiegyezését mereven szembeállítja, a magyar nép szabadulását világháborúhoz köti. „A magyar forradalom céljai – hiszi – egy »finn megoldásban«, amely belső függetlenséget külpolitikai korlátozásokkal biztosít: már megvalósíthatók volnának.” Az ember, a személyiség függetlenségét így kapcsolja össze az országgal, a nemzetével.

Emigrációs örhelyéről figyelve azt is, ami otthon történik, és azt is, ami külföldön, nem éppen a haza javára, dicsőségére. Így kesereg – kiválóan anekdotázva – az ország bemutatására hivatott *Pesti Album* színvonala miatt. Így ámuldozik *A csodálatos mandarin* londoni bemutatójának fogadtatásán, mert hogy a műről a kritikusok „erkölcsi felháborodással nyilatkoztak, azzal az öntudattal, amely a korlátoltságot mindig jellemezte” („Bartók-bemutató a Covent Gardenben”). De az ugyancsak londoni magyar képzőművészeti kiállításról sem a politikai-ideológiai elfogultság mondatja vele, hogy a „hanyag-ságról, nyegle és unott nemtörődömségről” beszélő, a mi felelősségünket felvető rendezés évtizedekre teremthet közönyt az ország művészei iránt. A cikk a „Honi értékek” címet viseli – a tekintetben igen beszédesen, hogy Szabó Zoltán, amennyire futja a figyelméből, legyenek bár írásai a legkülönbözőbb műfajokhoz tartozók, ezekről sosem feledkezik meg. Amit nála, Londonban járva, Tamási Áron papírra vetett, Kovács Imrénnek szánva, azt ő is megfogalmazhatta volna, hitvallásként: „Akármelyik dombon áll is a pásztor, ugyanazon a nyájon a szeme.”

Legeslegvégül, mivel az előszó írója szinte kötelez erre, arról beszélve, hogy ami hiba a könyvben maradt, azért a felelősség őt terheli: sajtóhiba itt-ott, egyébként gondos, figyelmes nyomdai munka. Szerkesztői is, bár a lábjegyzetekkel, idegen szavak, mondatok fordításával s egyéb magyarázatokkal az első kötetben sem lett volna muszáj takarékoskodni. Írói vétés, alighanem a memóriával és a memoriterrel összefüggő: a Bibó-tanulmány *Valóság*-beli közlésével kapcsolatban téves az a nem egy helyen szereplő állítás, indoklás, hogy ez lett volna az idő tájt az egyetlen folyóirat. Nem, abban az időben, amikor a szerző Debrecenben a földművelésügyi minisztertől, Nagy Imrétől vette át, közlönybeli közlésre a földreformról szóló rendeletet, a városban már szerkesztették és 1945 elején – egyes források szerint április negyedikére időzítve – meg is jelentették a *Magyarokat*. A másik apróság: a szállóigévé lett „munkálkodó légy, nem panaszkodó” röptetője nem Kölcsey volt, hanem Katona József, Bánk bán csitítja így Tiborcot. Ezek azonban semmiségek. Szóvá tételük, hogy az író stílusának szemléletességére és szellemességére még egy példát idézni lehessen, „Sok hűhó – semmiért”. Ebben a jegyzetében ironizál úgy, ahogy talán minden, a munkáit, köztük a *Nyugati vártánt* ismertető-elemző dolgozat fölött lehetne: részben mélyenszántó, részben magasröptű, ám a valóság szintjét soha el nem érő. (Budapest, 2011, Osiris Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.)

Nepomuki Szt. János, Nagylózs

MÁRKUS BÉLA (1945) irodalomtörténész, kritikus. A Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötetei: *Mennyei elismervény* (2010); *Dobos László élete és műve* (2011); *Dula Gyula élete és műve* (2011).